

https://doi.org/10.31516/2410-5325.074.01*
УДК 008:911.7(477.46-751.3+477.64-753.1)

В. С. Пустовалов

аспірант, КНУКіМ, м. Київ, Україна

ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ШЛЯХІВ РОЗВИТКУ КАНІВСЬКОГО ПРИРОДНОГО ЗАПОВІДНИКА ТА НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «ХОРТИЦЯ»

В. С. Пустовалов. Порівняльна характеристика шляхів розвитку Канівського природного заповідника та Національного заповідника «Хортиця»

Стаття присвячена порівняльному аналізу двох яскравих комплексних заповідників України – Канівського природного заповідника та Національного заповідника «Хортиця». Канівський природний заповідник засновано 30 липня 1923 р., а Національний заповідник «Хортиця» – набагато пізніше, у 1965 р. Для обох заповідників наявна значна кількість як природних, так і культурних історикооб'єктів. Проте хронологія становлення двох установ різна. Якщо початковий етап існування установ в обох випадках характеризувався комплексністю природоохоронних та пам'яткоохоронних робіт, то далі простежуються відмінності в ставленні до історико-культурних пам'яток та їх дослідження. Хортицький заповідник зберігає комплексність і постійно вдосконалює форми вивчення та популяризації своїх історико-культурних пам'яток, музеєфікує їх. На жаль, у випадку з Канівським заповідником відсутня будь-яка музеєфікація, археологічні пам'ятки не використовуються в екскурсійній роботі заповідника. У статті розглядається означена проблема і пропонуються шляхи її подолання.

Ключові слова: *Хортиця, заповідник, Канівський заповідник, порівняння, комплексність.*

V. Pustovalov. Comparative characteristic of the ways of development of the Kaniv natural reserve and “Khortytsia” national reserve

The purpose of the article is to assess the degree of development of the Kaniv reserve from the point of view of the modern concept of development of the reserve management.

The methodology. In the research we used a historical approach, a systematic approach, a comparative method was used as a main one. It is the comparative method that makes it possible to assess the state of reserves and their development prospects, to determine their strengths and weaknesses.

The results. On the example of the Kaniv natural reserve, there are significant gaps in the systemic development of the organization of the work of the reserve. Kaniv reserve was founded on July 30, 1923, and Khortytsia national reserve – much later, in 1965. Both reserves are characterized by the presence of a significant number of both natural and historical and cultural sites. However, the history of the creation of the two institutions was different. If the initial stage of their existence in both cases was characterized by the complexity of nature conservation and works on the protection of monuments, then in further history one can find differences in attitudes towards historical and cultural monuments and their research.

The scientific novelty of the article lies in the identification of shortcomings and omissions in the vector of development of nature reserves in Ukraine, in particular, Kaniv natural reserve.

The Khortytsia national reserve retains its complexity and constantly improves the forms of study and popularization of historical and cultural monuments and their museums. Unfortunately, there is no museum in the Kaniv reserve and in general archaeological monuments are not used in the excursion work of the reserve. This article studies this problem and suggests the ways to resolve it.

The practical significance of the article is to determine the possibilities of intensifying and improving the work of the reserve, in particular, increasing the level of tourism potential.

Key words: *Khortytsia, natural reserve, Kaniv natural reserve, comparison, complexity.*

Постановка проблеми. Для України збереження історико-культурної та природничої спадщини надзвичайно важливе. Цю функцію виконують історико-культурні та природничі заповідники. Також існують заповідники, які поєднують ці два спрямування – охорону природи та історико-культурної спадщини. Одним із провідних заповідників останнього напрямку є Національний заповідник «Хортиця». Спробуємо порівняти його становлення та діяльність з іс-

торією й діяльністю одного з найстаріших заповідників цього напрямку — Канівського природного заповідника.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Канівський природний заповідник засновано 30 липня 1923 р. згідно з постановою Колегії Наркомзему УСРР. Територія заповідника являє собою природне плато на правому березі Дніпра, яке відокремлене зі сходу та півдня заплавами річок Дніпро й Рось, а з заходу і з півночі — ярами. Саме плато розчленовано глибокими ярами на окремі плоскі пагорби. Зараз основна частина заповідника — це густо засаджені деревами пагорби, між якими пролягають глибокі урвища. Існує думка, що саме на Княжій горі знаходилось давньоруське місто Родень, про яке відомо з літописів під 980-м роком. Слід зауважити, що зацікавленість саме історичною спадщиною Канівщини бере свій початок набагато раніше, ніж формування заповідника, а саме в останній чверті XIX ст. Тоді київським колекціонерам з Княжої гори почали надходити коштовні речі високого рівня майстерності виконання. М. Ф. Біляшівський з цього приводу зазначав, що в кін. 70-х — поч. 80-х рр. на Княжій горі щодня вели пошуки натовпи шукачів скарбів та місцеві жителі, кількість яких часом становила до ста осіб на день (Беляшевський, 1890, с. 494). Про це писав і В. Б. Антонович, який зазначив: «На північ від міста, на землі яка прилягає до села Пекарі, знаходиться Княжа гора, із слідами городища. Ще у 1872 році під час обвалу гори відкривалися могили, в яких знаходились бронзові та залізні речі, між іншим знайдена пара золотих серг, які зображали голубків, що цілуються. У 1888 та 1889 роках селяни почали робити розкопки на горі і знайшли багато предметів князівського часу: багато золотих і срібних серег київського типу, золоті кільця та напівкільця від жіночого головного убору, срібні виті намиста, зроблені з циліндрів та ланцюга, бурштинова циліндрична дуга від намиста, уламки скляних браслетів, прясла з червоного шиферу, намиста з шиферу, гірського кришталю та глинистих композицій; залізні сокири, замки, вістря списів, ножі, залізні і бронзові вістря стріл, кілька бронзових енкольпів, крупні наперсні хрести із сірого мармуру та зеленого порфіру в срібній оправі тощо» (Антонович, 1895, с. 89–90). В. Б. Антонович зазначав, що вже в 1887 р. в урочищі Ісковщина знайдено приблизно фунт (0,453 кг) празьких грошей в горщику, а в 1891 р. — два срібних браслети. У цій же праці дослідник згадує знахідки XVI–XVII ст. (Антонович, 1895, с. 90) Як

можна помітити, на Княжій горі та в її околицях виявлено доволі багато цінних знахідок, що й зумовило цікавість до неї колекціонерів. Також у своїй розвідці В. Б. Антонович зазначає, що на горі Московка збереглися залишки валу у вигляді підкови (Антонович, 1895, с. 90).

О. В. Бондарець, яка у свій час вивчала історію археологічних досліджень на Княжій горі, писала, що першим її власником був поміщик Мандрика, який перепродав цю землю В. В. Тарновському, від котрого вона згодом перейшла до М. Ф. Біляшівського, який тривалий час проводив там дослідження (Бондарець, 1999). Проте тогочасний рівень археологічної науки не дозволяв належним чином продатувати пам'ятки та визначити культурну належність.

У 1923 р. під час організації заповідника постало питання про визначення його спеціалізації. Наркомзем запропонував створити заповідник вузького лісового спрямування — «Перший Державний Лісовий заповідник України імені Т. Шевченка». Таке рішення зумовлювалось, перш за все, тим, що означена територія стрімко руйнувалася під дією ерозійних процесів, і це водночас потребувало проведення невідкладних меліоративних робіт. Проте згодом комісія на чолі з А. З. Носовим дійшла висновку, що доречніше буде, якщо заповідник матиме лісостеповий профіль, а не виключно лісовий, як планувалося спочатку. В організацію Канівського заповідника значний внесок здійснили О. А. Яната, В. В. Різниченко, М. В. Шарлемань, М. М. Годлін та ін. У 1930 р. заповідник очолює Г. Б. Спокойний. З цього моменту розпочинаються систематичні роботи з лісозбереження та дослідження території заповідника. На жаль, про роботу заповідника перед Другою світовою війною збереглося небагато інформації. Цьому посприяли як сама війна, так і репресії 30-х рр. Зокрема були репресовані О. А. Яната та А. З. Носов. За матеріалами Л. О. Чорної, на жаль, не розкритими детальніше, улітку 1931 р. в Канівському заповіднику працювала Комплексна експедиція ВУАН (Чорна, 2008, с. 32). Але загалом про довоєнний період роботи заповідника збереглися лише короткі сухі свідчення у звітах. Це відобразилося і на публікаціях, які стосувалися заповідника. Так, у «Збірнику праць Середньодніпровського державного заповідника» за 1937-й р. серед ініціаторів створення заповідника згадується лише В. В. Різниченко, а також помилково вказано рік заснування установи (1929) (Чорна, 2008, с. 29–30). Із 1939 р. заповідник стає базою для

навчальної практики Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка.

Більшість документів стосовно заповідника зберігається у фонді № 27 Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (Чорна, 2008, с. 31). Знаковим законодавчим документом, який визначав статус, територію та основні напрями розвитку заповідника, став «Акт обстеження заповідника 2–3 вересня 1930 року». У той саме час відбулось об'єднання Лісостепового та Археологічного заповідників, що значно поліпшило умови збереження й вивчення археологічних пам'яток.

У післявоєнні роки знову починаються масштабні дослідження заповідника, зокрема й археологічні. У 1945 р., Інститутом археології АН УРСР, ІМК АН СРСР і Центральним історичним музеєм у Києві була організована Пороська археологічна експедиція, яку очолила Т. С. Пассек. Експедицією відкрито та досліджено 59 пам'яток (Пассек, 1949).

Значення експедиції Т. С. Пассек для подальшого вивчення околиць Канева та Канівського природного заповідника складно переоцінити. Уперше в історії заповідника проведено масштабні комплексні розвідувальні роботи, виконано шурфування окремих найяскравіших пам'яток. Вивчення пам'яток доби бронзи, що було головною метою експедиції, також супроводжувалось безпосередньо вивченням пам'яток і інших епох.

У 1947–1948 рр. на території заповідника здійснювала роботи експедиція під керівництвом В. А. Богусевича, яка розкопувала багаточисельні пам'ятки (Московка, Пилипенкова гора, Княжа гора, підніжжя Великого скіфського городища, хутір Хмільна) (Богусевич, 1948, 1952). У 1957 р. експедиція Київського державного університету під керівництвом М. М. Бондаря розпочинає дослідження розкопок поселення біля підніжжя Великого скіфського городища на території Канівського заповідника. Загалом у період з 1957 по 1972 рр. експедицією М. М. Бондаря досліджено більше 9 тис. м² культурного шару пам'яток заповідника. Також багато важливих знахідок виявлено під час маршрутних розвідок у прилеглих регіонах. Акцентувалось саме на пам'ятках епохи бронзи (Бондар, 1961, с. 103–109, 1962, с. 5–6, 1971(а), с. 112–16, 1971(б), с. 54–62, 1972; Бондарь, 1971, с. 32–40, 1972; Березанська, Бондар, 1964, с. 170–179, 1967, с. 12–25; Бондар, Мезенцева, 1958, 1959(а), 1959(б), с. 133–135, 1960).

Пам'яткою, яка надала назву цілій групі подібних пам'яток, стало поселення Ісковщина.

Воно є найбільшою за площею та кількістю матеріалу пам'яткою епохи ранньої бронзи, яку досліджено повністю. На поселенні вперше виявлено гарної збереженості житлові споруди середньодніпровської археологічної культури (Бондарь, 1974).

Історія вивчення канівського регіону свідчить, що наймасштабніші його археологічні дослідження відбувались у 50-ті – 70-ті рр. За той час виявлено чимало унікальних об'єктів, які заслуговували на подальшу музеєфікацію. Проте, починаючи з другої половини 1970-х рр. і до сьогодні, археологічні дослідження в Канівському природному заповіднику проводяться лише у форматі навчальної практики студентів Київського національного (раніше державного) університету ім. Т. Г. Шевченка. Обсяги робіт різко скоротилися і мають переважно навчально-обмежене спрямування. Перспективні пам'ятки, такі як Велике Скіфське городище, давньоруські пам'ятки, кургани епохи бронзи, не вивчаються. Головна увага, починаючи з кінця 1970-х рр., зосереджується на природоохоронній діяльності та на дослідженні природничих напрямів. За весь цей час музеєфіковано лише декілька слов'янських жител VI–IX ст. Знахідки попередніх років частково знайшли своє місце на стендах в експозиції музею заповідника.

У 80-х рр. А. Л. Продченко досліджує архівний матеріал, який стосувався заповідника, і вже в 1993 р. виходить стаття А. Л. Продченка в співавторстві з М. Г. Чорним, у якій науковці узагальнюють та обґрунтовують усі відомості стосовно діяльності заповідника за попередні етапи. Загалом до середини 90-х рр. публікації матеріалів заповідника містили лише окремі розпорошені дані про його роботу (Чорна, 2008, с. 31). Систематичного аналізу діяльності Канівського заповідника не виконувалось.

Вивчення історіографії дозволило виокремити три етапи в розвитку Канівського природного заповідника:

- 1) від другої половини XIX ст. до Другої світової війни – початковий етап організації та становлення заповідної установи;
- 2) від 1945 р. до 1974 р. – етап інтенсивного вивчення заповідної території та її околиць;
- 3) від 1974 до сучасності – етап вивчення переважно природної складової заповідника, згортання масштабних археологічних робіт.

Перший та другий етапи розвитку Канівського заповідника надзвичайно схожі з Національним заповідником Хортиця. В обох випадках відбувається розбудова заповідників та

починається їх інтенсивне вивчення, зокрема археологічне. На третьому етапі Хортицький заповідник починає масштабні роботи з музеєфікації, водночас Канівський практично їх не проводить. Хортицький заповідник веде значну розвідувальну роботу.

В історії ж вивчення Національного заповідника Хортиця можна також означити три етапи: краєзнавчий, загальнонауковий (до створення заповідника) та дослідження, виконані вже після створення заповідника. Перший етап охоплює період від початку археологічного вивчення з сер. XIX ст. до 1920-х рр. Загальнонауковий етап розпочинається з початку роботи ДніпроГЕСівської експедиції і до створення заповідника, а третій — від створення заповідника до сучасності. Археологічне вивчення Хортиці на першому та другому етапах визначалось загальними тенденціями розвитку археологічної науки в Російській Імперії й у Радянському Союзі (виявлення археологічних пам'яток, створення археологічних карт, формування регіональних періодизацій різних періодів археології та історії, виокремлення археологічних культур і поповнення колекцій музеїв). Першою спробою комплексного вивчення о. Хортиця була ДніпроГЕСівська експедиція під керівництвом Д. І. Яворницького. Створення в обласних краєзнавчих та історичних музеях відділів археології сприяло інтенсифікації вивчення острова в археологічному напрямі. Природничі ресурси, на жаль, на першому етапі за межі емоційного популярного опису фауни та флори не виходили (Новицький, 2005). На третьому етапі, після створення заповідника, постало питання систематичного вивчення Хортиці та прилеглих до неї територій як у культурному, так і в природничому значенні. Реалізацією цього напрямку стало вивчення козацьких пам'яток у другій половині 60-х — на початку 70-х рр. Саме з цього розпочалось безперервне дослідження археології Хортиці. За роки існування заповідника щорічно проводяться розвідувальні археологічні роботи. Завдяки їм відкрито численні пам'ятки від палеоліту до XVIII ст. Створено науковий опис фауни та флори, ведеться робота з відновлення ландшафтів Хортиці. Також за часів незалежності поступово виведено з господарчого обігу більшість території Хортиці. Розвивається імідж заповідника, з'являються популяризуючі природничі та історико-культурні публікації.

На жаль, подібної комплексності заходів розвитку бракує Канівському заповіднику. Серед заходів, які було б бажано здійснити, — змінити статус заповідника з природного на комплексний історико-культурний і природний, розробити загальну програму розвитку заповідника з використанням студентської практики, використовуючи для цього статус заповідника як підрозділу КНУ, розробити програму музеєфікації історико-культурних пам'яток заповідника. Зважаючи на сучасні напрацювання, бажано було б також здійснити цифровізацію експозиційної діяльності заповідника.

Перспективи подальших досліджень. У подальших дослідженнях планується дослідити і порівняти становлення та розвиток провідних заповідних установ України, зважаючи на передові досягнення заповідної справи в світі.

Список посилань

- Беляшевский, Н. (1890). Княжа гора. *Киевская старина*, 12, 494–503.
- Березанська, С. С., Бондар, М. М. (1964). Поселення епохи ранньої бронзи в Каневі. *Археологія* (т. XVII, с. 170–179).
- Богусевич, В. А. (1948). Отчет о работах Каневской археологической экспедиции 1947–1948 гг. *НАНУ*. Ф. е. (Т. 26).
- Богусевич, В. А. (1952). Канівська археологічна експедиція. *АП УРСР* (Т. III, с. 141–152).
- Бондар, М. М. (1961). Нові дані про пам'ятки періоду середньої бронзи в околицях Канева. *Вісник Київського університету №4, Серія: Історія та філософія* (Вип. 1, с. 103–109).
- Бондар, М. М. (1962). Деякі підсумки археологічних досліджень на Канівщині за роки Радянської влади. *Матеріали до вивчення історії та природи Канівського заповідника*, 5–6.
- Бондарь, Н. Н. (1971). *Прошлое Канева и его окрестностей*.
- Бондарь, Н. Н. (1981). *Культуры шнуровой керамики и их роль в древней истории Европы* [Автореферат диссертации доктора исторических наук].
- Бондарь, Н. Н. (1974). *Поселения Среднего Поднепровья эпохи ранней бронзы*. Вища школа.
- Бондар, М. М., Мезенцева, Г. Г. (1958). Археологічні дослідження Київського держуніверситету ім. Т. Г. Шевченка в Каневі в 1957 р. *Науковий щорічник КДУ за 1957 р.*
- Бондар, М. М., Мезенцева, Г. Г. (1959 (а)). Археологічна експедиція КДУ на Канівщині в 1958 р. *Науковий щорічник КДУ за 1958 р.*
- Бондар, М. М., Мезенцева Г. Г. (1959 (б)). Археологічні дослідження в Канівському Подніпров'ї в 1958 р. *Вісник Київського університету, № 2. Серія: Історія та філософія*.
- Бондар, М. М., Мезенцева, Г. Г. (1960). Канівська археологічна експедиція КДУ в 1959 р. *Науковий щорічник за 1959 р.*
- Бондарець, О. В. (1999). Княжа гора (історіографічний та стратиграфічний аспект). *Культурологічні студії*, 165–193.

- Любченко, В. М. (1987). Распространение аморфы кустарниковой в фитоценозах Каневского заповедника. *Бюллетень Главного ботанического сада*, 146, 48–50.
- Любченко, В. М. (1983). Чина синеватая в грабовом лесу Каневского заповедника. *Бюллетень Главного ботанического сада* (Т. 126, с. 34–38).
- Офіційний сайт Канівського природного заповідника. <http://kanivbiosfera.at.ua/>
- Пассек, Т. С. (1949). Пороська археологічна експедиція 1945 р. *АП УРСР* (Т. 1).
- Чорна, Л. О. (2008). Джерела дослідження історії Канівського природного заповідника. В *Заповідна справа в Україні* (Т. 14, Вип. 2, с. 29–33).
- Чорний, М. Г. (2005). Перспективи розширення Канівського природного заповідника. В *Заповідна справа в Україні* (Т. 11, Вип. 2, с. 68–74).
- References**
- Beliashevsky, N. (1890). Knyazha Gora. *Kievskaiia starina*, 12, 494–503. [In Russian].
- Berezanskaia, S. S., Bondar, M. M. (1964). Early Bronze Age settlement in Kaniv. *Arkheolohiia* (vol. XVII, pp. 170–179). [In Ukrainian].
- Bogusevich, V. A. (1948). Report on the work of the Kaniv archaeological expedition 1947–1948. *NA IA NANU*. F. ye. (Vol. 26). [In Russian].
- Bogusevich, V. A. (1952). Kaniv Archaeological Expedition. *AP URSR* (Vol. III, pp. 141–152). [In Ukrainian].
- Bondar, M. M. (1961). New data on the monuments of the Middle Bronze Age in the vicinity of Kaniv. *Bulletin of Kyiv University No. 4, Serii: Istorii ta filosofii* (Issue 1, pp. 103–109). [In Ukrainian].
- Bondar, M. M. (1962). Some results of archeological research in Kaniv region during the years of Soviet rule. *Materialy do vyvchennia istorii ta pryrody Kanivskoho zapovidnyka*, 5–6. [In Ukrainian].
- Bondar, N. N. (1971). *The past of Kaniv and its surroundings*.
- Bondar, N. N. (1981). *Corded Ware cultures and their role in the ancient history of Europe* [Author's abstract of the dissertation of Doctor of Historical Sciences]. [In Russian].
- Bondar, N. N. (1974). *Settlements of the Middle Dnieper of the Early Bronze Age*. Vyshcha shkola. [In Russian].
- Bondar, M. M., Mezentseva, G. G. (1958). Archaeological research of Kyiv State University. Taras Shevchenko in Kaniv in 1957. *Naukovyi shchorichnyk KDU za 1957 r.* [In Ukrainian].
- Bondar, M. M., Mezentseva, G. G. (1959 (a)). Archaeological expedition of KSU in Kaniv region in 1958. *Naukovyi shchorichnyk KDU za 1958 r.* [In Ukrainian].
- Bondar, M. M., Mezentseva, G. G. (1959 (b)). Archaeological research in the Kaniv Dnieper, in 1958. *Bulletin of Kyiv University, No. 2. Serii: Istorii ta filosofii*. [In Ukrainian].
- Bondar, M. M., Mezentseva, G. G. (1960). Kaniv Archaeological Expedition of KSU in 1959. *Naukovyi shchorichnyk KDU za 1959 r.* [In Ukrainian].
- Bondarets, O. V. (1999). Prince's Mountain (historiographical and stratigraphic aspect). *Kulturolohichni studii*, 165–193. [In Ukrainian].
- Lyubchenko, V. M. (1987). Distribution of amorphous shrubs in phytocenoses of the Kaniv Reserve. *Bjulleten Glavnogo botanicheskogo sada*, 146, 48–50. [In Russian].
- Lyubchenko, V. M. (1983). A bluish rank in the hornbeam forest of the Kaniv reserve. *Bjulleten Glavnogo botanicheskogo sada* (Vol. 126, pp. 34–38). [In Russian].
- Official site of Kaniv Nature Reserve*. <http://kanivbiosfera.at.ua/> [In Ukrainian].
- Passek, T. S. (1949). Poros Archaeological Expedition 1945 AP USSR (Vol. 1). [In Ukrainian].
- Chorna, L. O. (2008). Sources of research on the history of Kaniv Nature Reserve. In *Zapovidna sprava v Ukraini* (Vol. 14, Issue 2, pp. 29–33). [In Ukrainian].
- Chornyi, M. G. (2005). Prospects for the expansion of the Kaniv Nature Reserve. In *Zapovidna sprava v Ukraini* (Vol. 11, Issue 2, pp. 68–74). [In Ukrainian].

Надійшла до редколегії 13.09.2021